

NIYAMƏDDİN HACIYEV

*Gəncə Dövlət Universitetinin müəllimi*E-mail: haciyevshiyaməddin@mail.ru**XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ DƏRBƏND ŞƏHƏRİNİN TEATR
VƏ MEMARLIQ ƏNƏNƏLƏRİNƏ DAİR***Açar sözlər: Dərbənd, şəbeh, Narıngala, Zövqi, muğam**Ключевые слова: Дербенд, шабех, Нарынгала, Зовги, мугам**Keywords: Derbend, shabeh, Naryngala, Zovgi, muqam*

XIX əsrin ikinci yarısı XX əsrin əvvəllərində ümumrusiya miqyasında kapitalist istehsal üsulunun coşqun inkişafı şəraitində Azərbaycan milli mədəniyyətin ümumi yüksəlişi ilə bağlı olaraq Dərbənddə də mədəni ənənələr inkişaf etməkdə idi.

Azərbaycanın qədim və köklü tarixə malik ərazilərindən olan Dərbənd 1806-cı ildə çar Rusiyası tərəfindən işğal olunsada burada əsərlər boyu kök salmış və küll halında Azərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olan mədəni ənənələr işğaldan sonrakı dövrdə də öz milli xüsusiyyətlərini qoruyub saxladı. Dərbənd şəhərində teatr ənənələri çoxəsrlik tarixə malik olub ilkin köklərini hələ İslamın ilk dövrlərində meydana gəlmiş «şəbehlər»dən almışdır. Məlumdur ki, hər il İslam təqvimini ilə Məhərrəm ayının birinci 10 günlüyündə şiə imamlarının şərəfinə təşkil olunan «Şaxsey-vaxsey» mərasimlərində dini-teatral səhnələr-şəbihlər göstərilirdi.

XIX əsrdə Dərbənd şəbihlərinin şöhrəti onun hüduddlarından çox-çox kənarlarda yayılmışdı. Yerli şəbih mütəxəssislərindən Qumru, Şuai, Sipeyri, Səməndər, Zövqi, Mirzə Əli-Abbas və s. İran və Qafqazın şiə icmaları arasında məşhur idi. Onlardan biri olan Qumru hətta İran şahı tərəfindən şəxsən təltif edilmişdi. XVIII-XIX əsrlərdə Dərbənddə olan demək olar ki, bütün rus müəllifləri Dərbənddə keçirilən şəbihlər barəsində çox geniş şəkildə bəhs etmişlər (7.18).

XIX əsrin ortalarında Dərbənd hərbi qarnizonunda şəhərdə ilk həvəskar teatr truppası yarandı ki, onun da üzvlərini hərbi zabidlər və onların qadınları təşkil edirdi. Teatr tamaşaları hərbi qarnizonuna məxsus klubda və Şəhər cəmiyyətinə məxsus klubda göstərilirdi.

XIX əsrin sonunda Dərbənd şəhərində fəaliyyət göstərən təhsil müəssisələrində çalışan müəllimlər və təhsil alan tələbələrin səyləri ilə Azərbaycan həvəskar teatri fəaliyyətə başladı (2.158).

XX əsrin 80-ci illərinin ortalarında Dərbənddə həvəskar türk dram teatr dərnəyi fəaliyyət başladı. Onun yaradılmasının təşəbbüskarları şəhərin azərbaycanlı ziyalılarının geniş dairəsi - müəllimlər, təhsil müəssisələrinin yuxarı sinif şagirdləri, musiqiçilər, muğam və xalq mahnılarının ifaçıları və s. idi. Həmin dövrdə mövcud olan müsəlman ənənələrinə uyğun olaraq dərnək kollektivi ancaq kişilərdən ibarət idi və onlar tamaşalar zamanı həm də qadın rollarını ifa edirdilər.

Müstəqil həvəskar artistlər Azərbaycanlı müəlliflərin pyeslərini səhnələşdirərək tamaşaya qoyurdular.

XX əsrin əvvəllərində şəhərdə iki - Azərbaycan və rus həvəskar teatr truppası fəaliyyət göstərirdi. Teatr tamaşalarının göstərildiyi üç səhnə - Şəhər ictimai binası, Qunib ehtiyat

batalyonunun kazarması, bundan başqa teatr tamaşaları üçün həm də «Mulen» və «Miraj» kinoteatrlarına məxsus zallardan da istifadə olunurdu (8.2).

1904-cü ilin fevralında həvəskar Azərbaycan teatr truppasının xahişini nəzərə alan şəhər rəhbərliyi «Dərbənd Azərbaycan musiqili-dram teatrının Əsasnaməsi»ni təsdiq etmək üçün Daxili İşlər Nazirliyinə müraciət etdi. 1904-cü il 22 sentyabr tarixində teatrın Əsasnaməsi Daxili İşlər nazirliyi tərəfindən təsdiq edildi. Məhz elə həmin tarixdən etibarən Dərbəndin çoxəsrlik mədəni-tarixi ənənələrinə biri də əlavə olundu. Şəhərdə ilk peşəkar teatr - Dərbənd Azərbaycan musiqili-dram teatri fəaliyyətə başladı. Yeni teatrın ilk aktyorları sırasına isə xüsusi teatr təhsili olmasa da fitri aktyorluq istedadına malik olan və bütün ruhuyla səhnəyə bağlı incəsənət xadimləri - Hüseynqulu Ərşad oğlu, Dirək Abbasqulu, Hüseyn Xankişi oğlu, Fətullah Hacı Səlim oğlu, Pərviz Hacı Səlim oğlu, Mirələm Mir Sadıq oğlu, Hacı Cubay Əliəkbər oğlu, Məşədi İbad Hacı Tağı oğlu, Miqdar Hacı Ağa oğlu və d. var idi. Sonradan bütün bu aktyorların adı Qafqaz teatr incəsənəti tarixinə peşəkar incəsənət xadimi kimi daxil oldu.

Dərbənddəki Türk dram teatri o dövrün bütün şərq ölkələri üçün xarakterik olan adət-ənənələrinə uyğun fəaliyyət göstərirdi. Müsəlman qadınlar səhnəyə çıxma bilməzdi. Şəriət buna çox ciddi qadağalar qoyduğu üçün teatrda qadın rollarını Yunis, Ağababa kimi istedadlı kişi aktyorlar oynayırdılar.

Dərbənddə türk teatrının yaranması və inkişafında Bakıda yaranan ilk peşəkar teatrın çox böyük rolu oldu. Bakı aktyorları tet-tez Dərbənddə qastrol səfərlərində olur, dərbəndli aktyorlarla görüşür, bilik və təcrübələrini onlara bölüşürdülər. Dərbənd tamaşaçıları qarşısında çıxış edən aktyorlara misal olaraq Üzeyir Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» operasındakı Məcnun rolunun ilk ifaçısı Hüseynqulu Sarabski, sonralar SSRİ Xalq artisti olan Mirzağa Əliyev, Hüseyn Ərəblinski (Xələfov), Əhməd Anadolı, H. Hacıbababəyov, M. Bağırov və başqa peşəkar Bakı aktyorları var idi. Öz növbəsində Dərbənd türk dram teatri da Bakı və Quba şəhərlərində öz tamaşalarını nümayiş etdirirdilər.

1910-cu ildə Dərbənd şəhər ictimai binasının səhnəsində Dərbənd türk dram teatrının quruluşunda dahi bəstəkar Üzeyir bəy Hacıbəyovun «Leyli və Məcnun» operası tamaşaya qoyuldu. Həmin tamaşada Məcnun rolunu üç gənc aktyor - Hüseynqulu Ərşad oğlu, Dirək Abbasqulu, Hüseyn Xankişi oğlu, Fətullah Hacı Səlim oğlu, Leyli rolunu isə Yunis və Ağababa qardaşları ifa edirdilər. Böyük müvəffəqiyyətlə baş tutan bu tamaşa o qədər geniş əks-səda doğurdu ki, bütün Qafqaz miqyasında nəşr olunan məşhur mətbuat orqanları, o cümlədən Bakıda çıxan «Kaspi», Tiflisdə nəşr olunan «Qafqaz», Vladıqafqazda nəşr olunan «Terek» qəzetləri bu tamaşa haqqında xüsusi məqalə nəşr etmişdilər. Elə həmin səhnədə və həmin ildə Üzeyir Hacıbəyovun «O olmasın bu olsun» komediyası tamaşaya qoyuldu. Tamaşada Məşədi İbad rolunu Məşədi İbad Hacı-Tağı oğlu, Sultan bəy rolunu isə Miqdar Hacı ağa oğlu oynamışdı. Həmin tarixdən etibarən Dərbənd türk dram teatri Qafqazda fəaliyyət göstərən çox azsaylı mədəniyyət ocaqları sırasına daxil oldu. Dirək Abbasqulu, Seyid Müzənfər, Hüseyn Xankişi oğlu və s. kimi dərbəndli aktyorların da adı məşhur azərbaycanlı aktyorların sırasında çəkilir (7.304).

1917-ci ilini inqilabi hadisələri və bolşeviklərin oktyabr çevrilişindən sonra yaranmış siyasi hadisələrlə əlaqədar Dərbənd türk dram teatri fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərinə aid arxiv sənədlərində və mətbuat səhifələrində Bakıdan, Tiflisdən, Həştərxandan, Moskvadan Dərbəndə peşəkar teatr kollektivlərinin qastrol səfərləri ilə bağlı məlumatlar əks olunub. Bütün bunlar həm də o dövrdə Dərbənd şəhərində

Tarix və onun problemləri, № 3 2013

artıq teatr incəsənətinə geniş maraq göstərəngeniş tamaşaçı kütləsinin də mövcud olduğunu sübut edir (9.224).

XIX yüzilliyin ikinci yarısında Dərbəndə memarlığının inkişafı özünəməxsusluğu ilə seçilirdi. Qədim memarlıq ənənələrinə malik çox unikal şəhərlərdən biri olan Dərbənddə mövcud olan çoxsaylı abidələr memarlıq üslubuna görə eyni zamanda həm İslam Şərqinin, həm də Avropanın memarlıq ənənələrini özündə əks etdirirdi. Bu dövrdə bir çox imperiya şəhərlərində olduğu kimi Dərbənddə də "nizami" planlaşdırmaya və şəhərin abadlığının yaxşılaşdırılmasına səy edilməsi müşahidə olunurdu. Nəzərdən keçirilən dövrdə Dərbənddə şəhərsalma və memarlığın inkişafının başlıca xüsusiyyətlərindən biri tikintidə plan-kompozisiya və bədii memarlıq elementlərindən istifadə olunması idi. Bu, binaların fasadlarının xüsusi bəzəyində, eyvanlar, parad girişləri, ikiqat pilləkənlər və s. quruluşunda da nəzərə çarpırdı.

Dərbənd şəhərinə peşəkar memar təyin olunmasının zəruriliyi ilə bağlı məsələ ilk dəfə olaraq şəhər müvəkkillərinin 31 avqust 1896-cı il tarixli yığıncağında qaldırıldı. Əslində Şəhər özünüidarəsi haqqında Əsasnamədə tikinti planları və fasadların təsdiqi, yeni tikililərə nəzarət funksiyasını həyata keçirmək üçün belə bir vəzifə nəzərdə tutulmuşdu. Lakin ayrıca bir memarın məvacibi üçün vəsait çatışmadığı üçün yerlimühəndislər bu vəzifəni tutmaqdan imtina edirdilər. Şəhər müvəkkillərinin yığıncağında deputatlar Juçenko, Sadıqov və Axundova tikinti işlərində şəhər rəisinə köməklik göstərmək tapşırıldı. Şəhər idarəsi məvacibli daimi memar tutmaq qərarına gəldi və elə bu məqsədlə də dəmiryolu mühəndislərindən biri ilə müqavilə imzalandı. Dərbənd şəhərinin ilk memarı vəzifəsini Q.Vodopyanov tutdu. O, bu vəzifəsini 1900-cü ilə qədər icarə etdi. Ondan sonra Dərbəndin memarı vəzifəsini Qolyaşkin (1900-1903), Jdanov (1903-1907), A.Miçko (1907-1914), Qubkin (1914-1918), Mustafa Hacı oğlu Qasımov və b. Tutdular (3.258).

XIX əsrdə Dərbənddə eyni zamanda iki memarlıq məktəbi mövcud idi. Birincisi yerli memarlıq ənənələrinin davamçısı idi. Bura mədrəsə, məscid, yaşayış evləri, bulaqlar və s. daxil idi. Digər memarlıq məktəbi isə Rusiya işğalından sonra yaranmışdı özündə rus memarlıq üslubunun ənənələrini əks etdirirdi.

Dərbəndin qədim abidələri - möhtəşəm müdafiə istehkamları, Narın qala, Cümə məscidi kompleksi, hamamlar, orijinal minarələr, Qırxlar məscidi, qeyri-adi dəniz divarları, qədim şəhərin layihəsi, gözəl sərdabələr və s. şəhərin qədim memarlıq ənənələrinə malik olduğunun əyani sübutudur.

Qədim memarlıq ənənələri bütün Dərbənddə XIX əsrdə də davam etdirilməkdə idi. 1847-ci ilə aid olan şəhər sxemində Daşqapı darvazaları yanında «Qubernator evi» əks olunmuşdur. Bu kronşteyn və əjdaha formasında yonulmuş vahid daşdan tikilmiş çox unikal memarlıq üslubuna malik dəbdəbəli tikilidir. Həmin tikilidə Dərbəndin ilk qubernatoru, general mayor A.İ.Qaqarin qalırdı, sonradan digər qubernatorlar və şəhər rəisi də bu binada qalmışdı. Binaın sonuncu sakini isə Qəzənfər Talıbov adlı olmuşdu. Sovet hakimiyyəti dövründə həmin memarlıq abidəsi müsadirə olunaraq süd tədarükü binasına çevrilmiş, baxımsızlıq ucbatından dağılmışdı (4.48).

1849-cu ildə Dərbənd şəhərinin mərkəzi hissəsində yerləşən kilsə meydanında inşa olunan fəvvarə də bəhs olunan dövrün möhtəşəm memarlıq abidələrindən biridir. Dərbənd şəhərinin yeni tikilən aşağı (Dübarə) hissəsində su olmadığı üçün Qafqaza yeni canişin təyin olunmuş knyaz M.S.Voronsov Dərbənddə olarkən hərbi qubernator A.İ.Qaqarin ona şəhərin yaxınlığında, Calqan dərəsində bir neçə şirin sulu bulağının olması haqqında məruzə etmişdir. Knyaz Voronsov dərhal bu bulaqlardan şəhərin baş meydanına su kəmərinin çəkilməsi üçün icazə verir. 1849-cu ilin mayında orada fəvvarə tikilir (7.139).

Fəvvarənin arxa divarı yarım dairə formasında Yermolayev küçəsi səviyyəsində olan tərəyə söykənmişdir. Fəvvarə hər iki tərəfdən meydana tərəf uzanırdı. Fəvvarə şəhərin görkəmli memarlıq abidələrindən olan Georgi Pobedonosets məbədi ilə birlikdə şəhərin mərkəzi meydanında yerləşirdi.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, 2007.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. IV cild. Bakı, 2007.
3. Azərbaycan tarixi. (1900-1920-ci illər). Yeddi cildə. V cild. Bakı, 2007.
4. Абдуллаев М.А. Мыслители Дагестана XIX- нач. XX вв. Махачкала, 1963 г.
5. Абдуллаев М.А. Из истории научной и педагогической мысли досоветского Дагестана. Махачкала, 1986 г.
6. Гаджиева С.С. Дагестанские азербайджанцы. М., 1999.
7. Гусейнов Г. Энциклопедия города Дербента. Москва, 2009.
8. Каймазаров Г.Ш. Очерки истории культуры народов Дагестана. М., 1967.

НИЯМЕДДИН ГАДЖИЕВ

Преподаватель Гянджинского Государственного Университета

**К ТЕАТРАЛЬНЫМ И АРХИТЕКТУРНЫМ ТРАДИЦИЯМ
Г. ДЕРБЕНД В КОНЦЕ XIX – НАЧАЛЕ XX ВВ.**

В данной статье на основе широких источников и исторической литературы рассматриваются вопросы, связанные с историей развития театра и архитектуры в г. Дербенд. Автор убедительно доказывает, что дербендское искусство являлось неотъемлемой составной частью все азербайджанской культуры.

NIYAMADDIN HAJIYEV

Teacher of the Ganja State University

**ON THE THEATRICAL AND ARCHITECTURAL TRADITIONS
OF DERBEND IN THE LATE XIX EARLY XX CENTURIES**

In this paper, based on extensive historical sources and literature considered issues related to the history of theatre and architecture in the city of Derbend. The author argues convincingly that Derbend art is an integral part of the Azerbaijan culture.

Rəyçilər: t.ü.f.d. P.Kərimzadə, t.e.d.Q.S.İsmayılov

Gəncə Dövlət Universitetinin Ümumi tarix kafedrasının 11 iyul 2013-cü il tarixli iclasının qərarı ilə çapa məsləhət görülmüşdür (pr.№14).